

ISSN 2181-9599

Doi Journal 10.26739/2181-9599

ЎТМИШГА НАЗАР

1 МАХСУС СОН

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ
СПЕЦИАЛЬНЫЙ НОМЕР 1

LOOK TO THE PAST
SPECIAL ISSUE 1

ТОШКЕНТ-2022

МУНДАРИЖА | СОДЕРЖАНИЕ | CONTENT

1. Рахбар Эргашевна Холиқова БУХОРО АМИРЛИГИДА ҲУНАРМАНДЧИЛИКНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ.....	6
2. Яхшибека Абдуллаева ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАРДА ГЕНДЕР МАСАЛАСИДАГИ ТЕНДЕНЦИЯЛАР.....	16
3. Шоҳистахон Мамажоновна Ўлжаева АМИР ТЕМУР ДИПЛОМАТИЯСИ ТАРИХИГА НАЗАР.....	22
4. Кожамжарова Дарья Пернешовна, Отарбаева Гулжан Кобеевна, Мусаева Суйкум Тулембаевна ДЖАДИДСКИЕ МЕКТЕБЫ И РУССКО-ТУЗЕМНЫЕ ШКОЛЫ: ИХ РОЛЬ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ.....	28
5. Аваз Абдуллаевич Ерметов, Нагима Ергалиевна Тажмуханова, Гулжан Кобеевна Отарбаева XX АСР 80-ЙИЛЛАРИНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДА ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМОАТ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ (ЁШЛАР МИСОЛИДА).....	35
6. Анвар Журакулович Яхшиев ШИМОЛИЙ БАКТРИЯДА АНТИК ДАВР ДИНИЙ ЭЪТИҚОДЛАРИНИНГ АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИ.....	40
7. Диёржон Абдуллаев МАРКАЗЛАШГАН ДАВЛАТ ҚАРОР ТОПИШИДА МУКОФОТЛАШ ВА РАҒБАТЛАНТИРИШ ТИЗИМИНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ (АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР СУЛОЛАСИ МИСОЛИДА).....	46
8. Абдулазиз Ахмадхўжаевич Акбархўжаев ЎЗБЕКИСТОН МИНИАТЮРА САНЪАТИНИНГ АНЪАНАВИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ.....	57
9. Гулзода Аъзамовна Алимова АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ТАРИХИЙ-ГЕОГРАФИК ЖОЙЛАР, ТАРИХИЙ ШАХСЛАР НОМЛАРИ БАЁНИ (“Мажолис ун-нафоис” мисолида).....	62
10. Дилафруз Рашидовна Атамуратова ХОРАЗМ ДАВРИЙ МАТБУОТИДА “ИНҚИЛОБ ҚУЁШИ” ҲАМДА “ИЗВЕСТИЯ” ГАЗЕТАЛАРИНИНГ ЎРНИ: ТАРИХИ ВА ТАҲЛИЛИ.....	73
11. Феруза Эркиновна Атажанова ХОРАЗМДА ОЛИЙ ТАЪЛИМНИ РИВОЖЛАНТИРИШ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲОТЛАР(1991-2017 ЙИЛЛАР).....	80
12. Жасурбек Зокиржонович Ахмедов, Иқбола Турсунмуродовна Қудратова ЎЗБЕКИСТОН МУЗЕЙЛАРИДА САҚЛАНАЁТГАН АЙРИМ ОСТАДОНЛАРНИНГ ШАКЛ БЕЗАКЛАРИ ХУСУСИДА.....	88
13. Феруза Хаятовна Бобожонова БУХОРОДАГИ МИР-АРАБ МАДРАСАСИ ТАРИХИГА БИР НАЗАР.....	94
14. Элбек Ботиров ТУРКИСТОН АССР БОЖХОНА ТАРИХИ БЎЙИЧА ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ АРХИВИ ФОНДЛАРИ ТАВСИФИ.....	103

Феруза Хаятовна Бобожонова,
Бухоро давлат университети доценти,
тарих фанлари номзоди
bobojonova.feruza.71@mail.ru

БУХОРОДАГИ МИР-АРАБ МАДРАСАСИ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

For citation: Feruza Kh. Bobojonova. A LOOK AT THE HISTORY OF MIR-ARAB MADRASA IN BUKHARA. Look to the past. 2022, Special issue 1, pp.94-102

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.0000000>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Бухоро амирлигида энг машхур ва нуфузли олий ўқув юрти бўлган Мир Араб мадрасаси, меъморий тузилиши, хаттот усталар, қурилиш тўғрисидаги ривоятлар, ундаги талабаларнинг моддий аҳволи, таъминоти, талабалар сони, уларга берилган маош ва нафақалар, дарсхоналар, ўқитиладиган дарслар, фанлар ва илмлар, имтихон олиш жараёнлари, дарс берган Бухоро амирлари ва ҳозирги кунга келиб Мир Араб мадрасасидаги таълим жараёни манбалар асосида атрофлича ёритиб берилган. Шунингдек, Мир Араб мадрасаларнинг молиявий харажати вақф даромадидан ажратилган қўшимча маблағ ҳисобига қопланганлиги, вақфномада мадрасанинг чиқими, ундаги хизматчилар: мутавалли, мударрис, хофиз, нақиб, фаррош, ошпаз ва бошқалар тўғрисидаги маълумотлар баён этилган.

Калит сўзлар: мадраса, хужра, талаба, мутавалли, мударрис, вақф, кутубхона, тарих, дарс, дарсликлар, хофиз, нақиб, фаррош, ошпаз, ҳукмдор, архитектура.

Феруза Хаятовна Бабаджанова,
Доцент Бухарского государственного университета,
кандидат исторических наук

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ МЕДРАСЕ МИР-АРАБ В БУХАРЕ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается медресе Мир Араб, самый известный и престижный медресе Бухарского Эмирата, его архитектурное строение, каллиграфы, легенды о строительстве, финансовое положение студентов, снабжение, количество студентов, зарплаты и пособия, аудитории, классы, науки, экзаменационный процесс, эмир бухарский, который преподавал, и учебный процесс в медресе Мир Араб на сегодняшний день подробно освещаются на основе источников. Кроме того, финансовые расходы медресе Мир Араб покрываются за счет дополнительных средств, выделяемых из доходов фонда, в вақфноме содержится информация о расходах медресе, его сотрудников: мутавалли, мударрис, хафиз, нақиб, фаррош, повар и др.

Ключевые слова: медресе, келья, ученик, попечитель, учитель, фонд, библиотека, история, уроки, учебники, хафиз, накиб, уборщик, повар, правитель, архитектура.

Feruza Kh. Bobojonova

Associate Professor of Bukhara State University,
Candidate of Historical Sciences

A LOOK AT THE HISTORY OF MIR-ARAB MADRASAH IN BUKHARA

ABSTRACT

This article discusses the Mir Arab Madrassah, the most famous and prestigious madrassah of the Bukhara Emirate, its architectural structure, calligraphers, construction legends, the financial situation of students, supplies, the number of students, salaries and benefits, audiences, classes, sciences, the examination process, the Emir of Bukhara, who taught, and the educational process in the Mir Arab Madrasah today are covered in detail based on sources. In addition, the financial expenses of the Mir Arab madrasah are covered by additional funds allocated from the income of the fund, the waqfnom contains information on the expenses of the madrasah, its employees: mutawalli, mudarris, hafiz, naqib, farrosh, cook, etc.

Index Terms: madrasa, cell, student, trustee, teacher, foundation, library, history, lessons, textbooks, hafiz, naqib, cleaner, cook, ruler, architecture.

1. Долзарблиги:

Бухоро мадрасалари ҳақидаги илк маълумот Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарида берилиб, Бухоро шаҳридаги Форжак номидаги мадрасанинг 937 йилги ёнғин пайтида ёниб кетгани[4;84] айтиб ўтилади. “Мадраса” сўзи луғавий жиҳатдан “дарс берадиган жой”, “билимгоҳ”, “ўқиш жойи” деган маъноларни англатган. Ўрта асрларда Бухоро мадрасалари илм маскани сифатида нафақат Мовароуннаҳрда, балки Марказий Осиё, мусулмон шарқида ҳам машҳур эди. Мадрасани муваффақиятли битирганлардан мамлакат бошқаруви, ҳуқуқ-тартибот ва таълим муассасалари учун кадрлар, уламолар етишиб чиққан.

2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Мавзуни ёритишда тарих фанининг тарихийлик холислик, муаммоли хронологик, кетма-кетлик, қиёсийлик, таққослаш, оддийдан мураккабга томон изчилик сенгретика методларидан умумий фойдаланилди ҳамда унда Бухоро амирлигидаги мир Араб мадрасасининг қурилиши, моддий-хўжалик таъминоти ва фаолиятини ташкил қилиш масалалари илмий ёритилган.

3. Тадқиқот натижалари:

Қадимдан Бухоро ўзининг кўплаб мадрасалари билан ном таратган. У турли ерлардан илм таҳсили учун талабалар ташриф буюрадиган шаҳар ҳисобланган. Бухоро амирлигида энг машҳур ва нуфузли олий ўқув юрти бу Мир Араб мадрасаси бўлган. Шарқ меъморчилигининг гўзал намунаси саналган “Мир Араб” мадрасаси XVI асрда барпо этилган ва дунёга машҳур диний уламоларни етиштирган Марказий Осиёда узоқ вақт зиё тарқатиш билан машғул бўлган ислом оламининг нуфузли илм даргоҳидир.[7;212]

Мир Араб мадрасасини бутун оламга машҳур қилган нарса мадрасадан етишиб чиққан забардаст алламолар ва улар мерос қолдирган буюк асарлардир. Мир Араб мадрасасининг вақфномасида қайд этилишича, бу ердан жуда ҳам кўп олим ва уламолар етишиб чиққан. [2] Бу мадрасада турли даврларда олимлар, мударрислар таълим бериб келдилар. Масалан, яқин асрларда бу мадрасада Аҳмад Дониш, Садриддин Айний, муфтий Эшон Бобоҳоннинг устозлари Миён Бузрук ҳам шу ерда таҳсил олиб, кейин мударрислик қилганлар.

Асрлар синовидан ўтган улуғ даргоҳ Мир Араб мадрасаси мусулмон дунёси уламолари, мактабдор, мударрис, қозилар масжид имомлари ва турли даражадаги давлат амалдорлари тайёрлайдиган олий даражали ўқув юрти ҳисобланган.[6;363]

Мадрасанинг номи ҳам уни қурдирган шайх, нақшбандия тариқатининг улуғ пири муршиди, соҳибқаромат авлиё ҳазрат Мир Араб номи билан боғлиқ бўлиб, унинг тўлиқ исми

Мир Араб Абдуллоҳ ал-Яманий бўлган. Абдуллоҳни “Мир Араб Яманий” дейишларига сабаб, у кишининг миллати, амирлиги ва туғилган жойларига ишорадир.[1] Халқ орасида Мир Араб (Араб амири) номи билан машхур бўлган Саййид Абдуллоҳ ал-Яманий Яманда туғилганлар. Бухорога кела солиб, дастлаб, ҳазрат хожа Абдулхолиқ Гиждувоний равзасини зиёрат қилади. Убайдуллоҳхон бу воқеани эшитиб, давлати устунлари ва сарой аъёнлари билан бирга ул соҳиби иқболни кутиб олиш учун шаҳардан ташқари чиқиб, Гиждувон томон йўналади ва ул бузруквор суҳбатига фойз асарли мазор устида эришади. Соҳиби насаб амир у ердан Бухоро томон йўлга тушади. Соҳиби одоб хоқон ҳазрат Амирнинг оти жиловини ушлаб, ўз давлати устунлари ва саройи аъёнлари билан биргаликда давлат ва иқбол каби ул қутлуғ фолли олийжаноб узангиси ёнида пиёда юриб боради. Шайбонийлар сулоласига мансуб ўша замон Бухоро хони, мумтоз шоир Убайдуллоҳон Мири Арабни ўз устози деб билган. Восифий “Бадоеъ ул вақоеъ” асарида ёзишича, Убайдуллоҳоннинг пири Ҳазрат Мир Араб бўлган. Ўша пайти Нажми Соний бошчилигидаги 80 мингга яқин эрон қўшини Бухоро билан Самарқандга хужум қилади.

Бухоро аскарлари сони ўшанда бор-йўғи тахминан 10 ёки 15 минг киши эди. Бироқ улар душманнинг улкан қўшинини енгади. Шундай катта қўшинни енгилда Бухоро хонига ҳазрат Мир Арабнинг доно маслаҳатлари ва йўл-йўриқлари катта ёрдам берган дейишади. Тез орада Мир Араб Бухоро уламолари ўртасида шуҳрат қозониб, Убайдуллоҳонга маслакдош, хонга пирлик мартабасига эришганлар. Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг ёзишича, жангдан кейин Бухоро хони Мир Араб ҳазратларига мурожаат қилиб: “Душмандан қолган отлар, қурол-яроғлар ва барча бойлик сизники...”, – деб айтганида, Мир Араб: “Менга пул керак эмас, менинг ўзимга етарли пул бор. Шофирконда Хожа Ориф Ревгарийнинг қабрлари бор, ўша жой хароб бўлиб қолган, ўша жойни обод қилишимиз, Шофирконга сув олиб бориш учун катта бир ариқ қазийшимиз керак”,–дейдилар. Тасаввуф илмини чуқур эгаллаган, маънавий дунёқараши кенг бўлган Мир Араб хондан мадраса қурмоқ учун Шаҳристондан ер ажратиб беришни сўрайди. Тилаги бажо келтирилади. Мир Араб милодий XVI асрда Бухоро шаҳрида яманлик жума намозининг имоми бўлган экан.

Мири Араб номида барпо этилган мадрасанинг қурилишига сарф қилинган маблағнинг катта қисмини Убайдуллоҳон берган. Убайдуллоҳон инъом этган маблағ ҳисобига мадраса қурилиши бошланган. 1530 йилдан Мир Араб ҳазратлари мадраса қуришга киришадилар. Афсуски, мадраса қурилиши битмай туриб Мир Араб 1536 йилнинг бошида вафот этади ва унинг васиятига кўра куёви Шайх Закариё қурилишни охирига етказган. Мадраса биносини милодий 1530–1536 (ҳижрий 936–942) йиллари қурилган.[10;363]

Мир Араб мадрасаси – Бухородаги Минораи калоннинг қаршисида жойлашган меъморий ёдгорлик. Ушбу мадраса шаҳар марказида, қадимий Шаҳристонда жойлашган бўлиб, икки улкан гумбази билан бошқа тарихий бинолардан ажралиб туради.

Мадрасанинг кириш қисми кунботар томонда. Дарвоза улкан пештоқ остида жойлашган. Мадраса биноси тўртта пештоқдан иборат. Айниқса, шимолий ва жанубий пештоқлар баланд қилиб қурилган. Бу шимол билан жанубдан эсадиган шамолдан сақлаш ҳамда мадраса ҳавосини тозалаб туриш имконини беради. Пештоқларнинг баландлиги тахминан ўттиз икки метр. Ғарбий ва шарқий томонда жойлашган пештоқлар пастроқ қурилган. Буларнинг ҳаммаси бино ичида ўзига хос микроклим яратади.[2]

1530 йилда бунёд этилган бу мадраса шаҳарнинг марказий қисмида қурилган, унинг баланд пештоқлари ва гумбазлари бўлиб, шимолий гумбази ярим кошин билан қопланган, жанубий гумбази эса безатилмаган. Кошинларга кам миқдорда тилла, кумуш, мис, кўрғошин қўшилган. Буларнинг ҳаммаси кўп йиллар хизмат қила оладиган ҳамда сифатлилиги билан ажралиб турадиган кварц қумига аралаштириб ишлатилган.

Мадрасага ҳашаматли баланд пештоқдан қурилган. Бир вақтлар пештоқлар жуда баланд бўлган. Тузилиши жиҳатидан нақшинкор. Пештоқнинг дастлабки қиёфаси сақланиб қолган, бу нақшларнинг таркибий қисмида юлдузсимон безаклар учрайди. Ундаги безакларнинг

сақланиб қолган айрим парчаларидан нақшлар ғоят нафис ва нозик бўлганлигини билиш мумкин.

Бино тўрт қаватдан иборат бўлиб, унда 114 та хона бор. Мадрасанинг меъморий шакли тўртбурчак – Қуръон китобини эслатади. Хужраларининг 114 талиги эса Қуръон суралари сонига мос келади.

Мадрасанинг меъморий тузилиши Мир Арабнинг тушида зоҳир бўлган. Уйқусида кўрган кошона тасвирини қурувчи-усталарга сўзлаб бериб, қиёмат қойим бўлгунга қадар илму маърифат зиёсини тарқатадиган мадраса бунёд этмоқни буюрган. Қўли гул усталар буни қиёмига етказиб бажаришган. Мир Арабнинг ўзи бир кечада мадраса пештоқи тархини чизиб берган экан. Хатто у кишининг руҳлари жаннатга бориб, ўша ердан нусха олган, деган ривоятлар ҳам юради. Бундан ташқари, мазкур мадрасанинг бино бўлишида кўп уламолар, авлиёларнинг руҳий меҳнати синган табаррук маскан, деб айтишади.

Мадрасанинг ғарбий томони Масжиди Калон номи билан аталган масжидга туташган. Мадраса билан масжид орасида шаҳар аҳолиси юрадиган йўл бўлган. Мадрасанинг режаси ва ундаги бинолар худди Улуғбек мадрасасидагидек жойлаштирилган. Мадрасага кирганда гўрхона ҳам мавжуд бўлиб, дабдабали қилиб безатилган. Мири Араб мадраса шимолидаги гумбаз остида дафн этилади, чап томонда унинг қариндошлари, шунингдек унга яқин бошқа кишилар дафн этилган гўрхона жойлашган. Мири Арабнинг оёқлари томонида ўз васиятига биноан Амир Убайдуллоҳон дафн қилинган.[2]

Мадрасанинг ички қисми ҳам ажойиб тарзда лойиҳалаштирилган. Хужраларни тўртта улкан пештоқ ажратиб туради. Мадраса ҳовлисининг чор атрофи икки қаватли хужралар билан ўралган. Хужралар иккига бўлинган. Айрим хужраларнинг олд томонига кичкина айвон солинган ва унда қишга керакли ўтин, кўмир, озиқ-овқат махсулотлари сақланган. Айрим хужраларнинг айвони ичкарида бўлган, у ерда зарур захира буюмлар сақланган.

Ҳовлининг бурчакларидаги хужраларга кириладиган қулай равоқли эшиклар, киррадор косасимон тоқчалар, мураккаб ироқи безаклар буларнинг ҳаммаси XVI аср мадрасаси типини эгаллайди. Катта хоналарнинг ичи айниқса, диққатга сазовор: тўрт тарафда баланд равоқли чорси хона, тепаси равоқлар кесишини оқибатида қалқонсимон ироқи шакли жойлашган. Гумбаз ўртаси эса фонусдек. Майда дарчалар орқали тушган ёруғлик хонага улуғвор кўриниш бахш этади. [11;27]

Мадраса хужраларига кичкина қозонхона (уни мури деб ҳам аташган) ҳам ўрнатилган. Унда бир ёки икки кишилик овқат пишириладиган ўчоқ бўлган. Ўчоқда овқат пиширилгандан кейин оловнинг чўғи қиш кезлари сандалга солинган. Ҳам уй исиган, ҳам овқат пишган. Мадрасадаги 114 хужра муштари бир-бирига пайвандлаб туташтирилганлиги боис, олов ёқилганда, хужраларни тутун босмаган.[1]

Мадрасага киришнинг ўнг томонида дарс тайёрлаш, машғулотлар ўтказиш хонаси мавжуд бўлган. Бу қадимий усталарнинг авлодлари Бухоро тош солномасини янги ажойиб саҳифа билан беаганлигидир.

Хаттот уста Мирали Фатҳободий – Бухорий ушбу форсий қитъани Мадраса дарвозасига ёзган: Мавлоно Мир Али Котиб Ҳеравий-Фатҳободий бу борада демиш:

Мир араб фаҳри ажам онки соҳт,
Мадрасаи олий баче булажаб.
Булажаб он аст ки таърихи у
“Мадрасаи олияйи Мир араб.” (942)

Мазмуни:

Ажам ўлкаси фаҳри, араб амири,
Ажаб бир олий мадраса курдирди.
Ажаброғи шуқим, унинг таърихи
“Араб Мирининг олий мадрасаси.”

Қизиғи муки, унинг тарихи бўлди: “Мадрасаи олии Мир Араб”. Охирги мисралардаги тарих моддаси бўлган сўзлар абжад ҳисобида ҳижрий 942 (милодий 1536) йилни, яъни мадраса бунёд этилган йилни англатади.

Бош тарзи улкан пештокли, дарвозаси орқасида 5 гумбазли миёнсарой, икки ёнида баланд гумбазли кенг дарсхона ва масжид, гўрхона жойлашган. Мири Араб мадрасасининг гўрхона ва мадрасага кирганда ўнг қўлда жойлашган дарсхонаси устида иккита мовий гумбаз кад кўтарган. Кошинкори нақшлар ёзувлар билан уйғунлашган (сақланмаган). Гўрхона ичи гумбаз ости бағали қалқонсимон мукарнасли, шипи ва деворлари ганч ўймакорлигида безатилган, изораси ранг-баранг кошинли. Гўрхонада Убайдуллахон (1537 й. в. э.)нинг ёғочдан хотамкори усулида ишланган сағанаси ва Мир Араб, унинг қариндошлари қабрлари бор. Мадрасанинг умумий тарҳи 68,5x51,8 м, ҳовли 35,4x31,3 м, дарсхона 8x8 м.

Ҳовлиси тўртбурчак шаклида бўлиб, атрофини олди равокли, икки ошёнли хужра ўраб туради. Томонлар ўртасидаги 4 баланд пештокли дарсхона – айвон ҳовли маҳобатини оширади. Тузилиши жиҳатидан нақшинкор. Пештоқнинг дастлабки қиёфаси сақланиб қолган, бу нақшларнинг таркибий қисмида юлдузсимон безаклар учрайди. Ундаги безакларнинг сақланиб қолган айрим парчаларидан нақшлар ғоят нафис ва нозик бўлганлигини билиш мумкин.

Мадраса қурилганда унинг фақат баланд ва чиройли бўлиши эмас, балки бино ичидаги ҳавонинг алмашиши, оқава сувини шаҳар ташқарисига чиқариб юбориш ва бошқа шу каби масалаларга ҳам жиддий эътибор берилган. Ривоятларга кўра, мадраса асоси чуқур қилиниб, тоғ тошлари билан мустаҳкамланган, қор, ёмғир сувини қочириш учун тазарлар ишланган, улар орқали сувлар шаҳар кўрғонидан ташқарига чиқарилган. Мир Араб мадрасасида Ўрта Осиё диний мактаблари қурилишига хос анъанавий лойиҳа ва мужассамот ўз ифодасини топган. Бухоронинг 2500 йиллиги муносабати билан мадраса пештоғи ва гумбазларидаги тўкилиб кетган кошинкори нақшлар ва ёзувлар қайта тикланди.

Мадрасани безашда, асосан, оқ, сарик, яшил ранглардан унумли фойдаланилган. Қизил ранг кишининг қон босимини кўтаради, деб ҳисоблашган. Бундан ташқари, Бухоро иссиқ худуд бўлганлиги боис бу ранг одамларга кўп ҳам ёқмаган.

Мадрасанинг ички ҳовлисида тўпланиб қоладиган қор, ёмғир сувлари чиқиб кетиши учун ташнав қилинган. Ташнав шаҳардаги оқава сувлар чиқиб кетадиган тазар - канализацияга уланган. Тазар орқали ортиқча сувлар шаҳар ташқарисидagi захкашга бориб тушган.

Мир Араб мадрасаси пештоқларининг баланд қилиб қурилиши астрономик кузатишларни олиб бориш имконини берган. Шу тариқа мадраса олий ўқув даргоҳи сифатида мударрис, олим, адабиётчи, амалдор, элчи, ҳарбий, имом, сиёсий арбоб ва ҳатто маърифатпарварларни етиштирадиган олий ўқув юртига айланиб борган.

Мир Араб мадрасаларнинг молиявий харажати вақф даромадидан ажратилган қўшимча маблағ ҳисобига қопланган. Ҳар бир мадрасанинг ўз вақф мулки ва вақфнома хужжати бўлган. Вақфномада мадрасанинг чикими, ундаги хизматчилар: мутавалли, мударрис, ҳофиз, муҳри, нақиб, фаррош, ошпаз ва бошқалар, шунингдек, талабалар сони, уларга берилган маош ва нафақалар аниқ кўрсатилган. Вақф хужжатида мадраса учун ажратилган кўп сонли деҳқончилик ер майдонлари, бутун қишлоқлар ва бошқа мол-мулклар бирма-бир санаб берилган. [12;23]

Мир Араб мадрасасининг вақфномаси ҳар ўн йилда янгиланиб борилган. Мир Араб мадрасасининг бир вақфномасида: “Ҳар ўн йилда мутавалли катта-катта олим ва фузалоларни мадрасада йиғиб, мажлис қилиб, вақфномада ёзилган нарсаларни мажлис аҳлига тақдим қилсин. Ва эълон қилсинки, ўша шаҳарнинг ислом қозисининг амри бажарилади. Ўша мажлисда қозининг ҳукми билан вақфнома қайта янгилансин. Ёзувчи ва қоғозларнинг ҳақини мадраса ёки вақфлардан ҳосил бўлган маблағдан берсин. Янгиланган хужжат қозининг дафтарида қайд қилинсин,” – деб ёзиб қолдирилган. Вақф қилувчидан бошқа ҳеч бир кишининг вақфни ўзгартиришга ҳақи бўлмаган. [9;85]

Йирик мадрасалардан бири ҳисобланган Мир Араб мадрасасининг вақф маблағи эса қуйидагича тақсимланган: мутаваллига бериладиган маош вақфлардан ҳосил бўладиган маблағларнинг ўндан бирини ташкил этган. Қолган маблағни мадраса биносига, агар зарурат бўлса ва маблағ ортиб қолса, учдан бири мадрасанинг ходимларига (мадрасани доим муҳофазасида қоим бўлган, сув билан таъминлаб берган кишиларга) берилиши керак бўлган.

Муфтийлар, муаззинлар, имомлар ва мадрасада шаръий илмлардан дарс берадиган мударрисларга вақфдан йил давомида тушган маблағнинг учдан биридан ҳосил бўладиган олтидан бир улуши берилган. Муфтийларга бир йилда (уч муфтийнинг ҳар бирига) бир мисқол, 100 нуқра тангаси берилган.[8;12] Шунингдек, вақф маблағидан имом, мутавалли ва муаззинга маош ажратилган. Шулардан ортиб қолган маблағ мадрасада таълим олувчи толиби илмларга берилиши кўрсатилган.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, вақф қилувчи вақфномада ўзининг ўғил-қизлари ва қариндошлари манфаатини ҳам ўйлаган. Масалан, Мир Араб мадрасасининг вақфномасида: “Ана шундан ортиб қолган маблағнинг учдан иккисини вақф қилувчи ҳазратларининг ўғил ва қиз фарзандларига, ҳар бир ўғил ҳақини икки қиз ҳақи бараварида тақсимлаш, вақф қилувчининг авлодларидан биронтаси ўлса, унинг ҳақини фарзандларига берилиши, вақф қилувчининг авлодларидан биронтаси фақирлик ҳолига тушса, мутавалли барчасига ҳақларини бергандан кейин ортиб қолган пуллардан фақирларнинг ҳақиға риоя қилиб яна кўшиб бериши ҳақида ёзиб қолдирилган.[12;302]

“Вақт” журналига қўшимча қилиб чиқарилган “Шўро” журналининг берган батафсил маълумотларига қараганда, Биринчи жаҳон уруши арафасида Бухоро мадрасаларининг вақфларидан келган даромадлар катта маблағни – 4.742.000 тангани ташкил этган. Бундан ташқари, энг улкан ҳисобланган Мир Араб мадрасаларининг йиллик даромади 150 минг тангага етган. Шунинг учун ҳам домлалар шу даргоҳларда таълим беришга, талабалар эса таҳсил олишга интиланлар.[13;145]

Мир Араб мадрасасидаги мударрисларга йилига 150 тангадан берилган, яъни вақф маблағининг учдан бир қисми маош учун ажратилган. [3] Ҳар бир мадрасанинг ўз мутаваллиси бўлган. Мутавалли ходим ва талабаларга тўланадиган ҳақ, вақф ерларида ишни ташкил этиш, мардикорлар ёллаш, ижарачилар ва ҳиссадорлар билан шартнома тузиш, дўконлар, тегирмонлар ва мадрасанинг вақф мулкига кирувчи бошқа объектлардан ижара ҳақини ундириш ва ундан бошқа ишларга масъул бўлган. Шунингдек, мадраса хизматчилари, мударрислари ва талабаларга бериладиган йиллик маош миқдори нақд пул ва озуқалик дон ҳисобидан ажратилган.[13;86]

Мутаваллига мадрасадаги хизмат кўрсатувчи ходимлар (ўқитувчи- мударрислардан ташқари) фаолиятини, айрим ҳолларда эса талабаларнинг дарсга қатнашиш даволатларини назорат қилиб туриш юкланган. Унинг лавозими отадан болага мерос тариқасида ўтиши йўлга қўйилган. Вақф даромадлари мадраса талабалари, мударрислар, мутавалли ва хизмат кўрсатувчи ходимлар ўртасида шариат кўрсатмалари асосида тақсимланган.

Ўз навбатида мутаваллига ҳам маълум ваколат берилган: Хусусан, “Мазкур вақфларнинг бирор-бир ходими шариатда катта гуноҳ деб ҳисобланган ишни қилса, мутавалли уни уч мартагача огоҳлантиради, агар қайтмаса, унинг ўрнига бошқа бир кишини тайинлайди”. Бундан ташқари, агар мутавалли янги ходимни ишга олмоқчи бўлса, юқоридаги шартларни маълум қилиши ва ҳар йили мазкур шартларни бошқа ходимларга ҳам эслатиб туриши лозим бўлган. Мир Араб мадрасасининг вақфномасида: “Мутаваллига бериладиган маош вақфлардан ҳосил бўладиган маблағларнинг ўндан бирини ташкил этиши” кўрсатилган.[2]

Мадрасаларда кўнгилхушлик қилишга руҳсат берилмаган. Масалан, Мир-Араб мадрасасининг вақфномасида келтирилишича, вақтининг ўйин-кулгу, қўшиқ, куй эшитиш билан ёки беҳуда амал билан машғул бўлиб, бемаъни нақш ва расмлар чизиб, вақтининг зое кетказганлар беъмани ишлари учун огоҳлантирилиши, шунда ҳам улар қайтмаса, мадрасадан чиқарилиши алоҳида таъкидланган.

Мир Араб мадрасасида мадраса таҳсили 21 сентябирдан то 21 мартга қадар, яъни, олти ой давом этган. Наврўз арафасида хоннинг таътил ҳақидаги фармони чиққач, ўқиш тугатилган ва талабалар олти ой давомида таътилда бўлганлар. Бу пайтда талабалар тирикчилик ишлари билан шуғулланганлар. Мадрасаларда ўқиш бир ҳафтада тўрт кун, яъни, шанба, якшанба, душанба, сешанба кунлари бўлган. Қолган уч кунда, яъни, чоршанба, пайшанба ва жума кунлари мутолаа билан шуғулланиб, олинган сабоқлар такрорланган. Дарс соат саккиздан бошланиб соат ўн иккигача давом этган. [1]

Мадрасада дарслар катта-катта гуруҳларда олиб борилган. Гуруҳлар эллик, олтмиш, етмиш талабадан таркиб топган ва дарслар мадрасанинг катта-катта хонларида ўтказилган. Жамоа дарсларидан ташқари бошлангич араб тили дарслари ўргатадиган дарсхоналар ҳам амал қилган.

Мадраса дастурига кўра, дарслар икки гуруҳга, яъни, улуми нақлия (исломий) ва улуми ақлия (дунёвий) илмларга ажратилган. Улуми нақлияда- Қуръони Карим, ҳадиси шариф, фикҳ илмлари, уларга ёзилган шарҳлар ўргатилган. Улуми ақлияда дунёвий фанлар-фалакиёт, риёзиёт, илми нужум, ал-жабр, кимё, геометрия, география, тарих, фалсафа. Адабиёт, мантиқ, араб тили грамматикиси, мусиқа, хаттотлик санъати ва ахлоқ-одоб илмлари ўргатилган. Талабалар она тилидан ташқари, форс ва араб тилларини мукаммал эгаллаганлар. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, мадраса турли сулолалар ва ҳукмронликлар даврида ўз мавқеини йўқотмаган.

Бухоро мадрасаларида асосан қуйидаги илмлар ўқиртилари. Араб тилининг сарфу наҳви, мантиқ, ақоиди исломий (илми калом), ҳикмат, фикҳи исломий: таҳорат, намоз, рўза, жаноза, ҳаж, закот, никоҳ, талоқ, савдо сотиқ, қул сақлаш ва қул озод қилиш каби масалалар ўргатилган.

Мадрасани битириш олдида талабалар Бухоро Арки майдонида Наврўз байрами куни имтиҳон топширганлар. Имтиҳондан муваффақиятли ўтган кишига: “Сиз олим бўлдингиз”, – деб амирлик томонидан “дахяк” – юз йигирма кумуш танга (буғдой билан ўлчаганда тахминан 850 кг. ни ташкил этган; Бухоро амирлигида 128 кг. буғдой 18 танга турарди) пул мукофоти берилган. Улардан Бурҳониддин Марғинонийни “Ал-Хидоя” китобини ёд олиш талаб этилган. Энг иқтидорли талабалар Регистон майдонида Бухородаги эътиборли мударрислар қаршисида имтиҳондан ўтганлар. [14;23]

Ўқув йили охирида талабалар ўтилган фанлар юзасидан бевосита ота-оналар иштирокида махсус имтиҳонлар топширган. Мадрасани муваффақиятли тамомлаган талабаларга шаҳодатнома – диплом берилган. Ҳатто аъло баҳоларда ўқиган талабалар амир томонидан турли совға ва нақд пул мукофоти билан тақдирланган. Масалан, қўшрабтлик талаба Камолиддин Мир Араб мадрасасини аъло баҳолар билан яқунлагач, унга амир Абдулаҳад сарпо кийгизиб, “Қуръони карим” ва “Ал-Жомеъ ас-сахих” китобларини совға қилиб саройда ишлашга таклиф этган.

Садриддин Айнийнинг: “Мир Араб мадрасасидаги “зиёратчи” талабалар мадрасада яшаб, ҳар куни тонгда амир саройидаги “Меҳмонхонаи Раҳимхоний”га ўтириб Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) ҳақларига салавот ва дуолар ўқиб қайтганлар. Улар давлатдан ҳар ой 30 танга маош олишган. Бундан ташқари, ҳар кун битта нон ва майиз олишган”, деган фикрини исботлайди.[5;167]

Мадрасада минглаб китобларга эга кутубхона ишлаб турган. Бу ерда тиб, илми нужум, мантиқ, хаттотлик, балоғат илмлари, математикага оид китоблар бўлган. Китоблар талабаларга маълум муддатга берилган ва бу муддатлар қайд этиб борилган. Мадрасага китоблар хайрий мақсадларда берилган, улар қайта кўчирилиб илми толибларга тарқатилган. Яхши хаттотлар икки юз бетлик китобни шогирдлари ёрдамида бир кечада кўчириб тугатишган. Бундай китобнинг нархи тахминан 60 – 70 танга бўлган.

Бу мадрасанинг асрлар давомида илм маскани бўлиб, зиё нури таратиб келаётганига яна бир сабаб бу мадрасага асос солган улуғ зот нақшбандия тариқатининг улуғ пири Мири Араб саййид Абдуллоҳ Яманийнинг шарофати ва барокотларидан десак ҳеч муболаға қилмаган бўламиз. Зеро ривоятларда айтилишича, шайх Мир Араб ҳазратлари, мадраса қиёматгача илм ва таълим маскани бўлиб қолишлигини сўраб дуо қилган эканлар.

Садри Зиё (1865-1932 йй.)нинг маълумотига кўра, Шохмурод Мир Араб мадрасасининг битта ҳужрасида кеча-кундуз риёзат чекиб илм олиш билан шуғулланган ва халқ орасида “Амир Жаннатмакон” лақаби билан танилган. Амир Ҳайдар ҳам шу ерда таҳсил олган. Амир Шохмурод мадраса талабаларига солиқлардан тушган даромад ҳисобидан нафақа (стипендия) тўлашни жорий этган.

Бухоро шаҳридаги Мир Араб мадрасаси салкам 500 йиллик тарихга эга. Шарк меъморчилигининг гўзал намунаси саналган бу гўшада ислом оламининг нуфузли илм даргоҳларидан бири саналган Мир Араб ўрта махсус ислом билим юрти фаолият юритиб келмоқда.

Бухорода барча замонларда қурилган катта-кичик мадрасалар ичида Мири Араб мадрасаси ҳозиргача ўз фаолиятини давом эттириб келаётган (1924 – 1945 йилгача бўлган давр бундан мустасно) мадрасадир. Бу мадраса Шўролар даврида бутун Иттифок ҳудудида амалда бўлган ягона ислом илоҳиёти илмини ўрганиш маскани эди. Кейинги даврда етишиб чиққан кўпгина таниқли уламолар айнан Мири Араб мадрасасида таҳсил олишган.

Мадраса қарийб беш асрдан буён Шарку Ғарбга илм нурина таратишдек эзгу йўлда хизмат қилаётир. Фақат ўтган асрнинг 30-йилларида унинг фаолияти бир неча йил тўхтатиб қўйилди. 1943 йилга келиб, собиқ иттифокда ягона ислом ўқув юрти сифатида яна иш бошлаган. Замонасининг етук олимларидан Миён Малик, у кишининг шогирди, Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний назорати асосчиси Эшон Бобоҳон ибн Абдулмажидхон, Қози Асқар, Домла Иқромча, Сулаймон Хўжа, Домла Изомий, Домла Қосим, Мухторжон Абдуллаев, Абдуғани Абдуллаев, Юсуфжон Шокиров ва бошқалар шу мадрасанинг талабалари бўлишган. Илм масканида кўшни Афғонистон, Эрон, Марказий Осиё мамлакатлари, Россия ва Хитойдан ҳам жуда кўп талабалар таҳсил олишган. Улар орасида замонасининг етук олимлари бўлиб етишганлари оз эмас.

Ҳозирги кунга келиб Мир Араб мадрасасида 4 йил давомида диний фанлар билан бир қаторда умумтаълим фанлари ҳам ўқитилади. Билим юртида 30 нафар маълумоти олий ва малакали ўқитувчи-мударрислар 130 га яқин талабаларга дарс бериб келмоқдалар. Мадрасада талабаларнинг илм олиш ва яшашлари учун барча шарт-шароитлар яратилган. Ҳозир билим юртида юздан ортиқ талаба ўқийди. Уларга йигирма уч нафар малакали мударрис ва ўқитувчи таълим-тарбия беради. Мадрасани битирувчиларга исломшунос, имом-хатиб ва араб тили ўқитувчиси мутахассисликлари бўйича диплом берилади.

Ўқув дастури Давлат таълим стандарти талаблари асосида ташкил этилган. Талабалар Қуръони Карим, ҳадис, фикх, Ислом тарихи, араб тили, сарф ва наҳв, шунингдек, она тили ва адабиёт, инглиз тили, физика-математика, жуғрофия, астрономия ҳамда информатика каби фанларни ўрганишади. Замон талабларига жавоб берадиган синфхоналар, интернетга уланган компьютер маркази талабалар хизматида. Мадраса кутубхонасида йигирма мингдан ортиқ китоб бор. Айниқса, кутубхонанинг нодир кўлёмалар бўлимида сақланаётган манбалар маънавий меросимиз дурдоналари саналади. Мадрасани битирганларга исломшунос, имом-хатиб ва араб тили ўқитувчиси мутахассислиги бўйича шаҳодатнома берилади.

4. Хулосалар:

Хулоса тарзида қуйидагиларни таъкидлаш мақсадга мувофиқдир:

1. Ислом оламининг нуфузли илм даргоҳларидан бири саналган Мири Араб мадрасаси илм маскани сифатида нафақат Мовароуннаҳрда, балки Марказий Осиё, мусулмон шарқида ҳам машҳур бўлган.

2. Бухородаги Мир Араб мадрасаси нафақат ўқув юрти, балки ўзига хос меъморий ёдгорлик обидалари ҳисобланади.

3. Йирик мадрасалардан бири ҳисобланган Мир Араб мадрасаларининг ислом оламидаги нуфузи жуда юқори бўлиб, унда таълим олган уламоларнинг диний масалалардаги сўзлари Миср ва Ҳижозда ўқиганларнинг сўзларидан кўра мўътабарроқ ҳисобланган.

4. Ҳозирги даврда салкам 500 йиллик тарихга эга Мир Араб мадрасаси Бухоронинг боқийлик тимсолларидан бири саналади. Шунинг учун Мир Араб мадрасаси маданий ёдгорлик сифатида давлатимиз томонидан кўз қорачиғидек асраб-авайлаб келинмоқда.

Иқтибослар/Сноски/References:

1. UzMA, 3rd fund, 1st list, 361th case, 21st sheet.
2. UzMA, fund 323, list 1, case 1, sheet 1.

3. The manuscript fund of the Bukhara State Architecture and Art Museum-Reserve. N11006 / 11 inventory.
4. Abu Bakr Muhammad ibn Jafar Narshahi. Bukhara history. Translated from Persian-Tajik 24 A. Rasulov. - Tashkent: Fan, 1966. - P. 84.
5. Ainiy S. Memories // Works, 5 vols. - Tashkent: Fiction, 1965. -P. 167.
6. F.Bobojonova. Bukhara madrassas are a masterpiece of spirituality.2021– 364. p.
7. F.Bobojonova. Stroitelstvo, material obespechenie and organization deyatelnosti buxarskogo medrase. 2021-S-82.
8. F.Bobojonova. Late XIX – early XX centuries Madrasa system in the Emirate of Bukhara. 2021-B-30.
9. F.Bobojonova. Issues of construction, material security and organization of activities of madrasas in the Emirate of Bukhara.2020.-B-213.
10. F.X.Bobojonova. Bukhara madrassas are a masterpiece of spirituality. SCIENTIFIC PROGRESS VOLUME 2 | ISSUE 1 | 2021 ISSN: 2181-1601 2021.R-362-366.
11. F.Bobojonova. The issues of construction of the bukharan madrassas, their material and organization of their activity. - P. 27.
12. Feruza Khayatovna Bobojonova. Issues of the education system in the Emirate of Bukhara. Scientific progress volume 3 | issue 3 | 2022 issn: 2181-1601. - P. 302.
13. Rempel L. I. Far and near. Bukhara records. - Tashkent: Literature and Arts, 1981. - P. 4.
14. Fitrat A. Board of Amir Alimkhan. - Tashkent: Minhoy, 1992. - p. 23.